

סרן הרב יהושע גרשטיין, רב חטיבה 282

הכחשת יהדות כדי להינצל

ראשי פרקים

- א. הקדמה
- ב. הירושלמי במסכת עבודה זרה
- ג. סוגית 'עבדא דנורא' במסכת נדרים
- ד. שיטת הנמוקי יוסף
- ה. שיטת תרומת הדשן
- ו. קרוב למלכות
- ז. דיבור והצהרה להלכה
- ח. האם תעודה הוי דיבור או מעשה
- ט. סיכום

א. הקדמה

בין השנים 1969 עד 1979 היו תשעה אירועי חטיפת מטוסים ישראלים ברחבי העולם, על ידי ארגוני טרור. מטרת החוטפים הייתה להשיג יעדים פוליטיים ולפגוע דווקא בנוסעים יהודים וישראלים. אחד מהמקרים היותר מפורסמים הוא חטיפת טיסה 139, מטוס "אייר פראנס" עם 248 נוסעים במהלך טיסתם מישראל לצרפת בשנת 1976 (אירוע שהוביל ל"מבצע יונתן"). אחרי חטיפת המטוס, המחבלים הורו לטייסים לטוס לאנטבה שבאוגנדה. ביום השלישי לחטיפה, ה-29 ביוני 1976, ריכזו החוטפים את הנוסעים הישראלים והיהודים בטרמינל הישן בשדה התעופה של אנטבה ושיחררו את יתר הנוסעים (148 בני אדם) בטיסה חזרה לפריז.

השאלה שנברר כאן היא: האם בזמן חטיפת הטיסה או ברגע שהפרידו בין הנוסעים היהודים ושאינם יהודים, היה מותר ליהודי להציג עצמו כגוי, בדיבור או במעשה, כדי להינצל ולהימלט מסכנה?¹

1. מאחר וידוע הכלל שמופיע במסכת סנהדרין (עד, א) שאיסור עבודה זרה הוא בכלל "ייהרג ואל יעבור", לא נדון במאמר זה על המרת יהדות, אלא רק בשאלה האם מותר להכיש את יהדותו בדיבור או במעשה.

ב. הירושלמי במסכת עבודה זרה

נאמר במשנה במסכת עבודה זרה²:

"אין מעמידין בהמה בפונדקאות של גויים מפני שחשודין על הרביעה. ולא תתייחד אשה עמהן מפני שחשודין על העריות. ולא יתיחד אדם עמהן מפני שחשודין על שפיכת דמים".

בירושלמי³ שאלו מדוע המשנה מנמקת את סיבת האיסור יחוד של אשה עם עובד כוכבים דווקא בגלל החשש לאיסורי עריות, ולא מפני החשש של שפיכות דמים:

"ואשה אינה בכלל שפיכות דמים? א"ר ירמיה (יש גורסים: רב אמי): תפתר בבריאה. ורבי בון (יש גורסים: רב אבין) אמר: אפילו בתשה (חולה), יכולה אשה להטמין ולומר עובדת כוכבים אני, ואין האיש יכול להטמין עצמו ולומר עובד כוכבים אני".

הפני משה מסביר את שני התירוצים כדלהלן:

לפי רב אמי, "תיפתר בבריאה"- בבריאה וחזקה שאינה מפחדת מהם ואין חשש שפיכות דמים, אפילו הכי אסורה להתייחד משום עריות שמא תתפתה.

לפי רב אבין, "יכולה אשה להטמין את עצמה ולומר נכריה אני ואין האיש יכול להטמין את עצמו ולומר נכרי הוא" - שאף בחלשה אין חשש שפיכות דמים, כי יכולה להעלים את יהדותה, ולומר שהיא גויה ולא יהרגוה. אבל איש אינו יכול להעלים את יהדותו ולומר שהוא גוי מפני פאות הראש והזקן, לכן יש בו חשש שפיכות דמים⁴.

באור זרוע⁵ מבואר, שנקודת המחלוקת בין רב אמי ורב אבין היא, האם מותר לאדם לומר לגויים שהוא גוי כדי להציל עצמו שלא יהרגוהו, לפי רב אמי הדבר אסור, ואילו רב אבין סבר שמוותר. לכן לר' אמי באשה חלשה עדיין יש חשש שפיכות דמים, מפני שאסורה להטמין עצמה ולומר נכרית אני, ואילו לר' אבין אף באשה חלשה אין חשש שפיכות דמים, שיכולה להטמין עצמה ולומר שהיא גויה כדי להציל את עצמה.

לעומת זאת, הרא"ש⁶ חלק וסבר שלכולי עלמא אסור לאדם לומר לגויים שהוא גוי כדי להציל את עצמו:

2. פרק ב משנה א.

3. עבודה זרה פרק ב הלכה א.

4. בתוספות רבינו אלחנן כתב באופן מעט אחר, שאיש אינו יכול להעלים יהדותו כי ניכר יהדותו או משום המילה או משום תגלחתו ומלבושיו וערקתא דמסאני וציצית ותפילין. ובאור זרוע ביאר, שאיש אינו יכול להסתיר יהדותו מפני שמילתו מוכיחה שהוא יהודי.

5. ספר אור זרוע ח"ד פסקי עבודה זרה סי קמג.

6. מסכת עבודה זרה פרק ב סימן ד.

"אין לדקדק מהתם שיהא מותר לישראל לומר דעובד כוכבים הוא כדי שלא יהרגוהו, דודאי כופר בעיקר הוא, דכיון שרוצין להורגו אם לא יהפוך לדתם ויהיה עובד כוכבים כמותם ודאי כשאומר עובד כוכבים הוא הודה לדתם וקיבל עליו אלוה שלהן".

הרא"ש ממשיך ומבאר, שהמשנה לא נקטה שבאשה יש חשש שפיכות דמים משום ש"נקט מילתא דפסיקא", כיון ששפיכות דמים אינו מילתא דפסיקא שיהרגוהו שאם אמרה "עובדת כוכבים אני" אין חשש שפיכות דמים - אף שאסור לומר כן - מכל מקום כיוון שקיימת מציאות שאין חשש שפיכות דמים, לכך נקטה הגמרא חשש עריות שקיים בכל עניין.

כדעת הרא"ש בפירוש הסוגיה בירושלמי אפשר לדקדק בספר המצוות לרמב"ם⁷:

"והמצוה התשיעית היא שצונו לקדש השם. והוא אמרו "ונקדשתי בתוך בני ישראל". וענין זאת המצוה אשר אנחנו מצווים לפרסם האמונה הזאת האמתית בעולם ושלא נפחד בהיזק שום מזיק. ואף על פי שבא עלינו מכריח גובר יבקש ממנו לכפור בו יתעלה, לא נשמע ממנו, אבל נמסור עצמנו למיתה ולא נתעהו לחשוב שכפרנו ואף על פי שלבנו מאמין בו יתעלה".

מלשונו נראה, שחייב אדם למסור עצמו למיתה ואסור לו להתעות את הגוי שיחשוב שכפר ח"ו באלקי ישראל, אף שבלבו הוא מאמין בהשם יתברך, וכמו שכתב הרמב"ם בלשונו "ואבל נמסור עצמנו למיתה ולא נתעהו לחשוב שכפרנו".

בשונה מספר המצוות שבו נראה כשיטת הרא"ש, ב"באיגרת השמד" ניתן לראות ברמב"ם שיטה החולקת על זו של הרא"ש ואולי אף לראות בדברי רבי אבין שבסוגיית הירושלמי כמקור לשיטתו. באיגרת זו הרמב"ם מחדש, שבשעת השמד יש להבחין בין דיבור למעשה. מעשה אסור, אולם אמירה מותרת בתנאי שהגויים יודעים שאינו מתכוון לכך:

"דע שכל השמדות שהיו בזמן החכמים היו מצווים בהם לעבור על המצוות והיה בהם עשית מעשה, כמו שאמרו ז"ל בתלמוד: שלא יעסקו בתורה, שלא ימולו את בניהם, או שיבעלו נשותיהם נדות, או שיחללו את השבת.

וזה השמד לא יחייבו עשית מעשה כלל זולת הדיבור בלבד, וכבר נתאמת אצלם שאין אנו מאמינים באותו הדיבור ואינו בפי האומרו רק כדי להנצל מהמלך כדי להפיש דעתו בעליו דתו, לפיכך כל מי שנהרג כדי שלא יודה בשליחות אותו האיש לא יאמר עליו אלא שעשה מצוה ויש לו שכר גדול לפני ד' יתעלה לפי שמסר עצמו על קדשת השם. אבל מי שבא לשאול אותנו, אם יהרג או יודה אומרים לו שיודה ולא יהרג. והוא שהגויים יודעים שאינו מתכוון לכך ואמירתו אינה אלא להפיש דעתם וכבר נתאמת אצלם שאין אנחנו מאמינים באותו הדיבור ואינו בפי האומרו רק להינצל

7. ספר המצוות לרמב"ם עשין ט.

מן המלך כדי להפיס דעתו בדיבורין מן הדיבור".

אחרי בירור הסוגיה בירושלמי, עולה שישנן שתי דעות מרכזיות:

לפי הפני משה, האור זרוע בדעת רב אבין, וכן אפשר לומר בשיטת הרמב"ם "באיגרת השמד" - מותר לאדם לומר שהוא גוי כדי להציל עצמו שלא יהרגוהו.

לפי הרמב"ם בספר המצוות, האור זרוע בדעת רב אמי והרא"ש – אסור לאדם לומר שהוא גוי כדי להציל עצמו שלא יהרגוהו.

ג. סוגית 'עבדא דנורא' במסכת נדרים

בנוסף לדיון בירושלמי, הדיון שלנו מופיע גם בבבלי במסכת נדרים⁸. בגמרא שם, רבא מתיר אפילו לצורבא מרבנן לומר לפקיד המלך הגובים ממנו מיסים: "עבדא דנורא אנא" [-עבד אני לאיש שהוא כהן לעובדי האש, שעבדיו פטורים מן המס], ולכן "לא יהיבנא אכרגא" [-איני משלם מס].

הגמרא מקשה, "מאי טעמא?" מדוע מותר הוא לומר כן ואין אנו חוששים שבדבריו הוא מראה עצמו כמודה בעבודה זרה? ומתרת, "כי לאברוחי אריא מיניה קאמר" [להבריא ארי מעצמו הוא שאמר], כלומר: ואין זה כמודה בעבודה זרה, כי ניכר הדבר שאין עושה כן אלא כדי להפטר מן המס.

מדברי רבא עולים, לכאורה, שני יסודות: האחד, שמותר לצורבא מרבנן להצהיר על עצמו שהוא 'עבדא דנורא' כלומר, עובד עבודה זרה. והשני שמותר אפילו בהצהרה לצורך הצלת ממון בלבד ולא רק כאשר מדובר בפיקוח נפש.

הראשונים נחלקו בסוגיא זו בשלושה ענינים: האחד, האם מותר להצהיר על עבודה זרה או רק הצהרה על היותו עבד לכומר של עבודה זרה. השני, האם ההיתר הוא דווקא לצורבא מרבנן או לכל אדם. והשלישי, האם ההיתר הוא דווקא בעבודה זרה זו או בכל סוג של עבודה זרה.

הרשב"א מביא בשם י"ש מי שפירש, שכוונת הגמרא להצהרה על כך שהוא עצמו עובד עבודה זרה, ובכל זאת הדבר מותר כיוון שהוא מכוון לשמים, דכתיב 'אש אוכלה הוא'. מתבאר משיטה זו, שסיבת ההיתר להצהיר 'עבדא דנורא אנא' היא שלשון זו משתמעת לשני פנים, וכיוון שמוכח שעושה זאת כדי להיפטר מהמס, מותר. כך גם הביא הריטב"א בשם ר"י "כבר פירש ר"י ז"ל שיהא לבו להקב"ה שנקרא אש אוכלה".

לעומת זאת, התוספות, הרשב"א, הריטב"א בשם ר' פנחס הלוי והרא"ש בפסקיו כתבו, שמדובר בהצהרה שהוא עבד של הכמרים ולא שהוא בעצמו עובד עבודה זרה.

8. מסכת נדרים דף ס"ב עמוד ב

זאת אומרת, ההטעיה כאן אין משמעותה הודאה בעבודה זרה. בלשון התוספות⁹:

"כלומר שהוא משועבד לכהנים של אותה עבודת כוכבים שעבדיהם פטורין מן המכס ואינו נראה כמודה להם שהדבר ידוע דליפטור ממס אמר הכי".

על פי התוספות סיבת ההיתר היא שאין בכך כל חשש של נראה כהודאה, כי מתוך ההקשר ברור שעושה זאת על מנת להיפטור ממס, ואע"פ כן אינו מותר לומר שהוא עצמו עובד ע"ז, אלא שהוא משועבד לכהן שעובד ע"ז.

בדברי הראשונים שנקטו כשיטה הראשונה, לא מצאנו את ההגבלה לצורבא מרבנן דווקא. הגבלה זו נזכרה רק בראשונים המצדדים בשיטה השניה, ובראשם הרא"ש¹⁰:

"צורבא מרבנן דלא חיישינן שמא יתפקר לזלול יותר התירו לו לומר שהוא עבד של הכומרים העובדים עבודה זרה".

כך גם כתוב בריטב"א¹¹:

"וקאמר דצורבא מרבנן שרי ליה למימר דאע"פ שהוא יהודי אין לו לתת מכס מפני שהוא עבד של אותן אנשים דהשתא לא תיפטור בע"ז ואילו איניש בעלמא לא שרי ליה דילמא אתי למיסרך אבל לצורבא מרבנן שרי".

אמנם, הרשב"א¹² והר"ן¹³ שגם הם פירשו שהיתר מוגבל להצהרת עבד לכמרים, ביארו שההיתר הוא לכל אדם ואפילו לצורבא מרבנן. בלשון הרשב"א:

"וצורבא מרבנן דקאמר, אפילו צורבא מרבנן קאמר, וכ"ש אדם אחר. דאפילו בצורבא מרבנן ליכא משום חילול השם".

לעניין השאלה האם מדובר דווקא על עבודה זרה 'דנורא' או שהסוגיה נכונה בכל עבודה זרה, מתבאר בדברי המאירי שהדבר תלוי במחלוקת הראשונים הנ"ל. אם מדובר שהוא מצהיר שהוא עובד ע"ז, ומותר משום שהלשון משתמעת לשני פנים, בהכרח יש להעמיד דווקא בעבודה זרה כזו שהודאה בה משתמעת גם כעבודת ה'. לעומת זאת אם ההיתר הוא רק כשמצהיר שהוא עובד לעובד ע"ז, מותר בכל ע"ז:

"היתה ע"ז לעובדי אלילים שהיו עובדים ליסוד האש, מותר לו לומר שהוא מהם, ופירשו רבותי שיהא בלבו לומר כן על התורה הנקראת אש. אבל בעבודה זרה אחרת שאי אפשר להניח שמם על איזה דבר שבקדושה, אסור. ויש מפרשים כן אף בכל ע"ז, ובלבד שיאמר עבדא כלומר שמשועבד

9. שם ד"ה "עבדא".

10. פירוש הרא"ש לנדרים שם ד"ה לצורבא.

11. ע"ז יג ע"א ד"ה מיתיבי.

12. נדרים שם ד"ה וגמרא אמר.

13. שם ד"ה עבדא דנורא.

הוא להם והיה מחוקם שאף עבדיהם פטורים וכן שיאמר ולא יהיבנא מיכסא כלומר שאינו אומר אלא להבריח ארי מעליו".

ד. שיטת הנמוקי יוסף

אחרי הברור של שני הסוגיות לעיל, נעיין בסוגיה נוספת במסכת בבא קמא שחשובה מאוד להבנת עומק ההלכה.

הגמרא במסכת בבא קמא¹⁴ מביאה מחלוקת תנאים:

"תניא: אסור להבריח את המכס בבגד כלאים. רבי שמעון אומר משום רבי עקיבא: מותר להבריח את המכס בבגד כלאים".

הרא"ש¹⁵ נאמן לשיטתו שאסור לאדם להראות שהוא גוי, מבאר שסיבת לבישת הכלאיים היא, משום שאין נותנים מכס מהבגדים שלבוש בהם:

"לפי שאין נותנין מכס מבגדים שלובש. ואין לפרש שמתוך שהוא לבוש יהא נראה כנכרי ולא יטלו ממנו מכס, דבהא לא הוה שרי ר"ע דנראה ככופר שהוא יהודי כדי ליפטר מן המכס".

הנימוקי יוסף¹⁶ הביא את דברי הרא"ש, וכתב שאסור ליהודי להקשיב לדרישת הגויים לשנות מלבושיו למלבושי גוי, אך מותר ליהודי להתחפש לגוי כדי שלא יכירו שהוא יהודי:

"נראה לי דודאי אם גזרו שמד כדי להעביר על יהודי, שלא ילבש לבושי עובדי כוכבים שיהרג, אף על פי דלאו דשאר עבירות הוא לא תלכו בחוקות העובדי כוכבים ובחוקותיהם לא תלכו, אפי"ה יהרג ואל יעבור. כדאמרינן¹⁷ על ערקתא דמסאנא שיהרג ואל יעבור. אבל היכא שגזרו שיהרג כל הנקרא בשם יהודי על שאינו עובד כוכבים, וזה כדי שלא יכירוהו מפני פקוח נפש משנה מלבושו כמלבושם ובורח, מותר".

הנימוקי מביא ראיה מסוגיית "עבדא דנורא" שהובאה לעיל, שמותר לצורבא מדרבנן למימר 'עבדא דנורא אן לא יהיבנא כרגא"', משום שהצורבא מרבנן יודע לכוין בלבו כנגד הקדוש ברוך הוא שהוא אש אוכלה. ק"ו הוא למקרה כשאינו אומר שהוא עובד ע"ז, אלא רק לובש בגדי גויים. עוד אומר הנימוקי יוסף, שבאופן זה יש להתיר אפילו לאוסרים להצהיר בפירוש על עצמו שהוא עובד עבודה זרה, כיוון שכאן אינו אומר דבר, אלא רק לובש בגדי גויים.

14. דף קי"ג עמוד א.

15. ב"ק פרק י סימן יא.

16. בבא קמא דף מ עמוד א.

17. סנהדרין עד, ב.

ראיה נוספת מביא הנימוקי יוסף מבראשית רבה¹⁸, שבשעת השמד תלמידיו של רבי יהושע שינו לבושיהם למלבושי גויים, למרות שהיו מוכנים להיהרג בשביל התורה:

"שני תלמידים משל ר' יהושע שינו עטיפתן בשעת השמד, פגע בהם סרדיוט אחד אמר להם אם אתם בניה של תורה תנו נפשכם עליה, ואם אין אתם בניה למה אתם נהרגים עליה? אמרו לו בניה אנו ועליה אנו נהרגים, אלא שאין דרכו של אדם לאבד את עצמו לדעת".

העולה מדבריו של הנמוקי יוסף: שבעת שגזרו שמד, אם גזרו שילבש בגדי גויים - יהרג ואל יעבור, אבל מותר להתחזות לגוי כדי לברוח, הן באמירה מפורשת וכל שכן על ידי בגדים בעלמא.

ה. שיטת תרומת הדשן

היו מקומות שהגויים גזרו שלא יעבור בהם יהודי, ואם היה תופסים בהם יהודי היו הורגים אותו. נשאל תרומת הדשן¹⁹, האם לישראל להתדמות בבגדיו לנכרי וללכת בגילוי ראש כמו הנכרים כדי שלא יכירוהו.

תרומת הדשן מביא בשם ספר חסידים²⁰, שאסור לאדם להתחפש לכומר, אבל במקום צורך מותר ליהודי להסתיר את זהותו על ידי בגדי גויים:

"לא יקח עליו שתי וערב ולא יתקן עצמו כעין גלח וכומר כדי שלא יכירוהו אבל ישנה בגדיו ויגלח זקנו".

ומביא עוד מספר חסידים שכתב, שאע"פ שכתוב בתורה²¹ "לא יהיה כלי גבר על אשה ולא ילבש גבר שמלת אשה" - אם צרו אויבים על העיר, או אם הולכין בדרך אם יראו שהן נשים יאנסו אותן - תלכנה במלבושי אנשים, ואף תחגורנה חרב, כדי שיהיו סבורים שהן אנשים.

וכותב תרומת הדשן מדעתו שכאשר מצוות הגויים לבוש בגדי גויים, אסור לשנות אפילו ערקתא דמסאנא, אבל אם אין עליו גזירה כזו מותר להתחפש לגוי:

"ונראה דאפילו בשעת השמד שרי כה"ג. והא דאסור לשנות אפילו ערקתא דמסאנא, היינו דווקא כשמכירים בו שהוא יהודי ורוצים לכופו שישנה מדתו מנהג יהודים חייב למסור את עצמו שלא יחלל השם, אבל כשעושה את עצמו כנכרי כדי שלא יכירוהו שהוא יהודי ליכא חילול ולא מידי".

18. בראשית רבה פרשת וישלח פרשה פב אות ח.

19. סימן קצ"ו.

20. סימן קצ"ט.

21. דברים כב, ה.

ברם, תרומת הדשן ממשך ומקשה על כך מדברי הרא"ש שהובאו לעיל, שאסור לאשה לומר שהיא גויה, וכן אסור ללבוש בגד כלאיים כדי שיחשבו שהוא גוי ולא יקחו ממנו מכס: "דהא ודאי אסור לפי שנראה ככופר בשביל להבריח המכס". ולומד מכך תרומת הדשן:

"מכאן משמע דאסור להתדמות לנכרי כדי שלא יכירוהו, ולא דווקא ללבוש כלאים, אלא אפילו בגדים העשויים מבי או מג' צבעונים או שהן עשויין בציצין וחתיכות בשוליהן ובקצוות כמו שרגילים הנכרים בהן וללכת בכל העיר בגילוי הראש, כל אלו הצורות סוברים הנכרים באשכנז שהוא איסור גמור לבר ישראל כמו כלאים בבגדים, והעושה אותו נראה ככופר כמו בגדים של שעטנז".

ובאר תרומת הדשן שאין סתירה בין ספר חסידים לרא"ש, אלא שהרא"ש אוסר בשביל להציל ממון כגון שלא יצטרך לשלם מכס, וספר חסידים מתיר במקרי סכנת נפשות.

לענין השאלה שנשאל תרומת הדשן, להתחפש לגוי כדי לעבור במקום שהגויים הורגים יהודי שנכנס אליו, כתב תרומת הדשן:

"אמנם בני"ד כדמבואר בשאלתינו, צ"ע אי חשיב סכנה הואיל ומתחילה מכניס את עצמו לכך לעבור דרך אותו מדינה. ולא דמי לעובדא דרבי מאיר ולהוא דס' חסידים שבא הסכנה עליו שלא ברצונו.

ותו דיש לחוש בני"ד אולי יכירוהו לאחר שעבר מפניהם וידעו שנתדמה לנכרי בשביל שלא יכירוהו ונמצא חלול השם למפרע כמו ערקתא דמסאנא דלא חלקנו לעיל אלא משום דהנכרים אינם יודעים שהוא משנה מן הדת".

לענין חששו של תרוה"ד "אולי יכירוהו לאחר שעבר מפניהם", נראה שהנימוקי יוסף שהתיר להדמות לנכרי בלבישה כל זמן שאין מכירים כעת שיהודי הוא, לא חשש ל"שמא יכירוהו לאחר שעבר מפניהם". שהרי הביא ראיה מהמדרש שאמרו שני התלמידים ששינו עטיפתן "בניה אנו ועליה אנו נהרגין", הרי מבואר שגם כי רצונם ליהרג בשביל התורה עכ"ז היו רשאים לשנות מלבושיהן למלבושי נכרים שמא לא יכירום ולא ימיתום עליהם.

בדומה לכך מבואר בתשובת הרדב"ז²², שלא חוששים לכך שאחר כך יכירו שהוא יהודי:

"אבל כשעושה עצמו גוי כדי שלא יכירוהו שהוא יהודי אע"ג שאפשר יבא לידי שיכירוהו מכל מקום ספק הוא ובמקום ספק לא אמרי".

חילוק נוסף מתבאר מתוך דברי התרומת הדשן, שהיכן שמכירים הגויים בו

22. שו"ת רדב"ז חלק ד' סימן ס"ה.

שהוא יהודי, ובמעשיו בא לשנות – אסור. אולם היכן שלא ידעו שהוא יהודי כלל מותר ללבוש בגדי נכרים ובכך להשאירם בטעותם. ומה שכתוב שאסור לשנות אפילו 'ערקתא דמסאנא', היינו דווקא כשמכירים בו שהוא יהודי ורוצים לכופו שישנה ממנהג היהודים, ובאופן כזה חייב למסור את עצמו שלא יחלל את השם, אבל כשעושה את עצמו כנכרי כדי שלא יכירוהו שהוא יהודי ליכא חילול השם.

עולה מדבריו שמותר להידמות לנכרים בלבושם, רק בהתקיים ארבעה תנאים:

- א. כאשר הנכרים אינם יודעים על יהדותו, והוא עצמו אינו מכריז בכך דבר.
- ב. במקום סכנה בלבד, ודווקא בסכנה שנקלע אליה ולא כשהכניס את עצמו למצב שבסופו של דבר התברר כמסוכן.
- ג. אף לאחר זמן לא יכירוהו, שכן 'חילול השם' עלול להתרחש גם למפרע.
- ד. כשהותר לשנות, רק שינוי לבוש אך דיבור אסור²³ (ולקמן נדון בזה).

ו. קרוב למלכות

אחרי שדנו בסוגיות הגמרא ובפירושיהם, נעבור כעת לדון בהלכה למעשה.

כתב הטור²⁴:

"אסור ללכת בחוקות העובדי כוכבים וכו', וכן כתב הרמב"ם אין הולכין בחוקות העובדי כוכבים ולא מדמין להם לא במלבוש ולא בשער וכיוצא בהן, אלא יהיה הישראל מובדל מהם וידוע במלבושו ובשאר מעשיו כמו שהוא מובדל במדעו ובדעותיו, ולא ילבש מלבוש המיוחד להם וכו'. מי שקרוב למלכות וצריך ללבוש כמלבושיהם ולדמות להם, מותר בכל".

מקשה הבית יוסף²⁵, שכיון שהאיסור להידמות לגויים הוא מדאורייתא, כיצד היה כח ביד חכמים להתיר איסור תורה לקרובי המלכות? ותירך שני תירושים:

"דמשום הצלת ישראל יש כח בידם להתיר, דכשיש ישראלים קרובים למלכות עומדים בפרץ לבטל הגזירות"²⁶.

23. כך עולה מהמשך דברי תה"ד, שכתב שאם ישאלוהו האם הוא יהודי אסור לומר להם שהוא גוי.

24. יו"ד סימן קע"ח.

25. שם.

26. והוסיף: "כדאשכחן ברבי ראובן בן אצטרובלי במסכת מעילה (יז). וכהווא גברא דאיתא בפירקא דחסידי (תענית כב). והנהו תי' ילדים שהיו לדוד שהיו מספרי קומי ומגדלי בלורית הנך נמי משום הצלת ישראל שרו להו דהו אזלו בראשי גייסות לבעותי האויבים".

ועוד, שהתורה לא פירשה הדבר אלא סתמה וכתבה 'ובחוקותיהם לא תלכו', ומסרה הדבר לחכמים והם אסרו דברים אלו לשאר בני אדם ולא ראו לאסרם לקרובים למלכות וקרא ד'ובחוקותיהם לא תלכו' יתקיים בקרובי מלכות בדברים שאינם מעלים ולא מורידים לענין קורבתם למלכות".

וכך פסק השו"ע²⁷ להלכה:

"מי שהוא קרוב למלכות וצריך ללבוש במלבושיהם ולדמות להם מותר בכל".

מתוך הדברים מתבאר שאין ההיתר אלא במלבושי נכרים שאסורים משום 'ובחוקותיהם לא תלכו', והאיסור הזה נדחה אצל הקרוב למלכות. אולם אין מדובר בלבוש האסור מצד עבודה זרה, שלגביו נאמר "יהרג ואל יעבור".

ז. דיבור והצהרה להלכה

מתוך דברי תרומת הדשן מתבאר, שכל ההיתר הוא רק לעניין שינוי הלבוש, אך אמירה בפה שהוא גוי - גם כאשר לא מדובר בדרישה של הגויים וגם במקום סכנה - אסורה.

וכך גם כתב הבית יוסף²⁸, ועל פי עיקרון זה הוא משלב בין שיטתו של הרא"ש לנימוקי יוסף, שמותר לשנות את בגדיו לבגדי גויים כדי שלא ישאלו אותו מאיזה דת הוא, אך אם שאלוהו אסור לומר שהוא גוי, וכדכתב הרא"ש.

והוסיף בשם המהרי"ק:

"וכיוצא בדברי נמוקי יוסף כתב מהר"י קולון בשורש פ"ח בשם הגהות סמ"ק, וז"ל: הא דאמרינן אפילו ערקתא דמסאנא אסור וכו', היינו דוקא כשהגויים אומרים לו עשה כך כדי לחלל את השם, אז הוא אסור אפילו בשינוי ערקתא. אבל כדי שלא יהא ניכר שהוא יהודי כגון ללבוש בגדי נכרי שקורין רא"י או להתנהג בדבר שלא יהא ניכר מותר".

וכן כתב בשו"ע²⁹:

"אסור לאדם לומר שהוא גוי כדי שלא יהרגוהו. אבל אם כדי שלא יכירוהו שהוא יהודי משנה מלבושו בשעת הגזרה מותר, כיון שאינו אומר שהוא גוי".

27. ביו"ד קע"ח ס"ב..

28. ביו"ד ס" קנ"ז.

29. שם.

הדרכי משה העיר על החילוק של הבית יוסף בין מלבוש לדיבור, שכל מה שאסרנו דיבור זה רק כשיש לו משמעות אחת, אך אם האמירה מתשמעת לשני פניו מותר. וכן כתב בהגהות לשו"ע:

"ואף על גב דאסור לומר שהוא גוי מ"מ יוכל לומר להם לשון דמשתמע לתרי אפין, הגוי יחשוב שהוא גוי והוא יחשוב לדבר אחר או להטעותו"³⁰.

הלבוש מבאר שההיתר "תרי אפי" של הרמ"א נאמר במקום סכנה בלבד:

"וכל זה דוקא במקום שיש בו סכנה אבל שלא במקום סכנה אסור לעשותו שמציל ממונו בע"ז וזה לא התירה התורה"³¹.

וכך עולה גם מדברי הש"ך³²:

"לשון דמשתמע לתרי אפי היינו משום סכנת נפשות, אבל משום ממון כגון ליפטר מן המכס או מס נראה דעת הרב דאסור וכ"כ מהרש"ל".

עוד כתב הש"ך שההיתר של "תרי אפי" מוגבל רק לתלמידי חכמים:

"כתב מהרש"ל שם דוקא לת"ת התירך... וכן משמע להדיא בפירוש הרא"ש בנדריים דדוקא לת"ח שרי".

המהרשד"ם³³ כתב שהאיסור לומר או לכתוב שהוא גוי היינו רק כשיחשבו כשהוא גוי, אבל אם הוא כותב לאדם שידוע שהוא יהודי, ויהיה מי שיראה את הכתב ויחשוב שהוא גוי, אין בדבר איסור.

השאלה שנשאל המהרשד"ם הייתה מאנוסים שבאו מפורטוגל והיו להם שמות כשמות הגוים, ואחר שבאו למקום יהודי היה להם צורך לכתוב ממקומם אל מקומם הקודם כשמות הגוים. ושאלוהו האם יכולים הם לכתוב ולשנות שמם כשמות אשר היו להם בגויותם, או שיש חשש איסור בדבר מפני שמראים עצמם גויים?

30. בביאור הגר"א שם ס"ק כ"ב כתב דמקורו של הרמ"א הוא מסוגיית "עבדא דנורא" דנדרים. אולם יש לעיין דהרא"ש ביאר התם את ההיתר שלא מדובר בהודאה בעבודה זרה אלא בהודאה על היותו עבד של כומר לעבודה זרה כמבואר לעיל. ושמה גם הרא"ש נזקק להיתר תרי אפין. ובדברי הר"ן מפורש שעל אף שפירש שלא מדובר בהצהרה על עבודה זרה ממש, נדרש הוא גם לתרי אפין דכתב "עבד לאיש שהוא כהן לעובדי האש שעבדיו פטורין מכרגא ולא הוי כמודה בעבודה זרה דמוכחא מילתא דלא אמר הכי אלא לאפטורי מכרגא וכי קאמר צורבא מרבנן רבותא קאמר דאפילו צורבא מרבנן שרי ליה למימר הכי דהן סבורים לעבודה זרה והוא לבו לשמים כדכתיב "ה' אלוקיך אש אוכלה הוא".

31. לבוש יורה דעה סימן קנו סעיף ב.

32. ס"ק י"ח.

33. בשו"ת יו"ד סימן קצ"ט ד"ה שאלה אלו.

ענה להם המהרשד"ם :

"כפי האמת, כל מה שאוסרים ומחמירים הפוסקים ז"ל, אינו אלא שלא ישנה האדם עצמו וגופו בפני הגוים שלא יחשבוהו לגוי ויאמרו ויראו באצבע "פלוני זה גוי הוא", ואיכא חלול השם. אבל במה שכותב צרכיו, ואח"כ חותם שמו כשם גוי, ומי שנשתלח אליו הכתב יודע בודאי שהוא יהודי, ואחרים הרואים הכתב חושבים שנכסים אלו אינם מיהודי אלא מגוי ואינם יודעים האיש בעצמו, וכל זה גם כן אינו דבר של פרהסיא דלימא דאיכא חלול השם חלילה, מותר. הנלע"ד כתבת".

ח. האם תעודה הוי דיבור או מעשה

בשו"ת ממעמקים³⁴ להר"ר אפרים אושרי כתב, שנשאל בזמן השואה מגטו קובנה, אם מותר לאדם לקנות תעודת התנצרות ועל ידי זה תהיה לו האפשרות לברוח ליערות ולהצטרף לפרטיזנים.

בתשובה הוא הביא את דבר הרמב"ם בספר המצוות :

"שצונו לקדש את שמו והוא ממה שנאמר 'ונקדשתי בתוך בני ישראל', וענין זאת המצוה אשר אנחנו מצווים לפרסם האמונה הזאת האמתית בעולם ושלא נפחד בהיזק שום מזיק ואע"פ שבה עלינו מכריח לבקש ממנו לכפותנו שלא נשמע אליו אבל נמסור עצמנו למיתה ולא נתעזזו לחשוב שכפרנו אע"פ שלבותינו מאמינים בו מתעלה".

והסיק מכך :

"נראה שחייב אדם למסור עצמו למיתה ואסור לו להתעות את הגוי שיחשוב שכפר ח"ו באלקי ישראל אף שבלבו הוא מאמין בהשם יתברך שמו וכו' ובנידון דידן כל עיקר תעודת ההתנצרות באה כדי להתעות את הגוים וכו' וישנו בכלל יהרג ואל יעבור".

ומבאר שאין זה דומה לאמירה "עבדא דנורא אנא", שלשון זו משתמעת לשתי פנים שהוא מתכוון שהוא עבדו של הקב"ה שהוא "אש אוכלה", שכן תעודת ההתנצרות היא הצהרה בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים שהוא עזב את אלקי ישראל ומתחכש לעמו, ודבר זה אסור אפילו אם בליבו הוא מאמין באמונה שלמה.

ומביא מספר נדחי ישראל³⁵ לבעל החפץ חיים : "דאפילו על עצם האמירה לומר שהוא אינו יהודי יש לו למסור את נפשו אפילו בשעת הסכנה", ואומר השו"ת ממעמקים שכל שכן בנידון דידן, שאפילו אם ירכוש לו תעודת התנצרות, אין זה

34. חלק א סי' ט"ו.

35. פרק ו'.

הצלה וודאית שהרי גם ביערות הוא עלול למות מהמלחמה או מרעב, ולכן אסור להציג תעודה שעזב את עם ישראל בשביל ספק הצלה³⁶.

בשו"ת "משנה הלכות"³⁷ חלק עליו, שלא רק שאין איסור לעשות תעודת זהות של גוי, אלא יש בזה מצוה להציל את עצמו. לדעתו החזקת התעודות דומה לשינוי לבוש, ולכן אפילו אם באו הגוים ושאלוהו, והראה להם ניירות של אינו יהודי, ליכא בזה איסור כל שלא אמר להם בפיו שאינו יהודי אלא הראה להם הניירות של עכו"ם.

ומוסיף המשנה הלכות, שהחזקת תעודה עם שם גוי קלה הרבה יותר מלבישת בגדי נכרים או שעטנז, שבכך עכ"פ עובר איסור בידיים (אלא שהתירה לו תורה לעבור איסור בשביל סכנת נפשות), ואילו החזקת התעודה אינה כרוכה באיסור כלל.

עוד הוסיף ה"משנה הלכות", שאפילו אם שואלים לשמו ולשם עירו, מותר לומר מה שכתוב על התעודה, אבל אסור לומר במפורש שאינו יהודי, ומדמה אמירת שמו לסוגית 'עבדא דנורא', שאם מותר לומר בפירוש שהוא עובד ע"ז כל שכן שמותר לומר ששמו שם גוי, ובשעת הגזירה מצוה להציל עצמו בדרך הטבע ככל האפשר, וכפי שכתבו התוספות³⁸ שלעולם אל יעמוד אדם במקום סכנה ויסמוך על הנס, שמא לא יעשו לו נס.

ט. סיכום

לעניות דעתי, אחרי סקירת הסוגיות בש"ס ובפוסקים אפשר להגיע למסקנות דלהלן:

1. לכולי עלמא, מותר ליהודי לשנות את לבושו כדי להכחיש יהדותו על מנת להינצל מסכנה, בתנאי שהנכרים אינם יודעים על יהדותו (ולפי התרומת הדשן גם שאף לאחר זמן לא יכירוהו).

2. השו"ע אוסר ליהודי להצהיר במפורש שהוא אינו יהודי על מנת להינצל מסכנה. אבל, לפי שיטת הרשב"א והרמ"א מותר להצהיר זאת באופן שמשתמע לתרי אפי.

3. לפי שו"ת ממעמקים ובעל משנה הלכות מותר להציג תעודה עם שם של גוי, ואפילו להוסיף בה ראשי תיבות שמשתייכים לע"ז, בתנאי שמשתמע לתרי אפי, כדי להינצל מסכנה. אבל הם נחלקו בתעודת התנצרות, שלפי שו"ת ממעמקים אסור

36. חשוב לציין בשו"ת ממעמקים בחלק ה סי"ג הרב אושרי כותב במפורש שמותר לשנות תעודות זהות קיים לראות כמו אינו יהודי באופן שמשתמע לתרי אפי. אבל בנדון של תעודת התנצרות אסור, שהצהרה בתעודה כזאת לא נותנת פתח לתרי אפי. לפי זה אין מחלוקת בין השו"ת ממעמקים למשנה הלכות.

37. ח"ט סי' ק"ע.

38. פסחים נ"ג עמוד ב ד"ה מה ראו.

ולמשנה הלכות מותר.

במקרה בו פתחנו, של חטיפת טיסה על ידי פעילים מאירגוני טרור, מותר ליהודי להכחיש את יהדותו על ידי שינוי לבושו או אפילו באמירה מפורשת באופן שמשמע לתרי אפי, כדי להינצל ולהימלט מסכנה. אבל אסור להימלט מסכנה בהכחשת מפורשת של יהדותו.